

Лекція 1. Політична культура: поняття і основні характеристики

1.1. Феномен і поняття політичної культури.

Політична культура належить до гуманітарного виміру політики. Завдяки їй формуються регулятори політичної поведінки і мотиваційна основа владних відносин. Інтерес до вивчення феномену політичної культури був обумовлений усвідомленням науковцями необхідності виявлення засобів і механізмів досягнення політичної стабільності і суспільно-політичного розвитку за допомогою аналізу глибинних, емоційних і соціально-психологічних зв'язків між людськими спільнотами і формами правління, владою. Передумовою для масового вивчення подібних зв'язків стала так звана “біхевіористська революція”, а також встановлення широких міждисциплінарних зв'язків політичної науки з іншими науками про суспільство — культурною антропологією, соціологією, соціальною психологією тощо, що в сукупності сприяло формуванню і затвердженню політико-культурного підходу. Такий підхід — це спроба дослідити формальні і неформальні компоненти політичних систем, спираючись на аналіз національної політичної психології, політичної ідеології і інтеграції вказаних наук в єдину політологічну дисципліну.

Систематичне використання поняття “політична культура” почалося з 50-х років ХХ ст. Дослідження різних аспектів політичної культури — характеру зв'язку між соціальною структурою суспільства і культурою, особливостей політичної поведінки людей різних національностей і культур, ступеня впливу традицій на розвиток політичного процесу, ролі людського чинника в політиці — мають давню історію. Феномен, який в сучасній науці визначається як політична культура, був предметом уваги багатьох мислителів: Платона, Аристотеля, Н. Макіавеллі, Ш. Монтеск'є, А. де Токвіля, К. Маркса, М. Вебера, М. Бердяєва, К. Мангейма та інших. Поняття “політична культура” зустрічається у російського історика В. Гер'є. Проте першим, хто концептуально використав поняття “політична культура”, був німецький історик-просвітник ХVIII ст. Й. Гердер. Категоріального статусу воно, як вже зазначалося вище, набуває у другій половині ХХ ст. завдяки зусиллям Г. Алмонда, С. Верби, Л. Пая, Д. Каванаха, У. Розенбаума, Д. Елазара, К. фон Бойме та інших, які закріпили його в політологічному лексиконі. Багато науковців попередником терміна “політична культура” вважають поняття “національний характер” і певний час у науці, особливо в ХІХ ст., елементи політичної культури досліджувалися в межах аналізу національного характеру. Проте в 60-ті роки минулого століття виникла

потреба в новому, ширшому для дослідження і розуміння політики інструментарії, що давав би відповідь на питання: чому моделі політичних реформ, моделі модернізації, розроблені в одних країнах, неможливо ефективно застосувати в інших. Можна вважати, що поштовх до політико-культурних досліджень дало порівняльне дослідження політичних систем. Політологи-компаративісти дійшли висновку, що системи і інститути ефективно функціонують лише тоді, коли введені до адекватного їм культурного середовища, а діючі в їх межах суб'єкти мають відповідні культурні характеристики. Іншою причиною активізації уваги до феномену політичної культури є проникнення в політичну науку після Другої світової війни різних концепцій культури і культурної антропології, збільшення кількості спроб розглядати політичні феномени в культурних, соціокультурних і соціально-психологічних термінах. Попередниками концепції політичної культури можна вважати відомих антропологів і культурологів К. Клакхона, А. Кребера та ін. Саме тоді в центрі уваги політологів і постав культурний контекст здійснюваних політичних змін. Теоретичною передумовою концептуальної розробки проблеми політичної культури стали дослідження політичних систем, основну констатуючу ознаку яких значна кількість вчених вбачала в наявності ціннісно обумовлених зв'язків між владою і суспільством. Іншими словами, об'єднавчим і стабілізуючим чинником політичної системи розглядалися політичні цінності. Таким чином, виникнення теорії політичної культури — це своєрідна спроба подолання формальних, інституціоналізованих методів дослідження політики, прагнення об'єднати офіційну та реальну політичні системи, зв'язати процес прийняття управлінських рішень з політичною поведінкою громадян. Існує багато дефініцій політичної культури, кілька підходів до розуміння її сутності. Необхідно зазначити, що у західних і вітчизняних науковців немає єдиного підходу як до самої категорії політичної культури, так і до її змісту, структурних компонентів, функцій.

Складність у розумінні і тлумаченні політичної культури пов'язується з тлумаченням самого поняття “культура” в культурології. На сьогодні можна налічити більше 500 визначень цього поняття, що певним чином ускладнює пізнавальну ситуацію також з поняттям політична культура. У найзагальнішому вигляді її можна розглядати як суб'єктивний вимір суспільних основ політичної системи. Серед різноманітних інтерпретацій політичної культури і культури загальної визнається те, що політична культура є складовою, своєрідною підсистемою загальної культури суспільства, але водночас може виявляти себе як “самостійне”, автономне явище. За визначенням Р. Такера, культура є звичайним способом життя

суспільства, що включає як прийняті способи мислення і переконання, так і прийняті зразки поведінки; політична ж культура містить у собі ті елементи культури, що пов'язуються з правлінням і політикою. Культура як сукупність матеріальних і духовних цінностей, специфічний спосіб людської діяльності, що виробляється в ході історичного розвитку, впливає на спосіб здійснення влади і, в свою чергу, залежить від політичних перетворень. Через політичну культуру людина залучається до політичної системи і політичної діяльності. В історії дослідження і формуванні теорії політичної культури можна визначити кілька етапів. Перший (“об’єктивний”) етап здійснюється в рамках структурного функціоналізму (Т. Парсонс), коли цінності розглядаються як найвищі принципи, на основі яких забезпечується згода в суспільстві і в малих групах. Цінності є об’єктивними і досліджуються тією мірою, якою здатні підтримувати нормальне функціонування системи. Прихильник цього підходу Д. Істон розглядає політичну культуру як сукупність лише тих уявлень і вірувань, які явно визначають політичні дії. Представник другого (“суб’єктивного”), “психологічного” етапу (Г. Алмонда і С. Верба), розглядають політичну культуру як систему політичних орієнтацій і переконань, притаманних тій чи іншій особистості. Ці орієнтації можуть не схвалюватися більшістю певного суспільства і навіть суперечити існуючому режиму. Головне — вони є в індивідуальних свідомостях. Третій етап пов’язується з кінцем 80-х років — початком 90-х років ХХ ст., коли в інтерпретації політичної культури склалися два основні напрями. Один обмежує це суспільне явище сферою психічного; другий, поряд зі зразками політичної свідомості, включає до нього і “зразки” політичної поведінки людей. На базі синтезу цих підходів — “об’єктивістського” аналізу системи цінностей і дослідження особистісних цінностей — відбувається подальше дослідження політичної культури. Проте слід зупинитися на змісті базових концепцій політичної культури. Однією з них є концепція Г. Алмонда. В статті “Порівняльні політичні системи” (1956 р.) він вперше сформулював положення, які визначили основні параметри цієї концепції. Як стверджував автор, будь-яка політична система вбудовується в певний зразок орієнтації на політичні дії, що і названо ним політичною культурою. Пізніше у спільній праці “Громадянська культура” Г. Алмонда і С. Верба розвивають свою думку, зазначаючи, що “поняття “політична культура” вказує на специфічні політичні орієнтації — настанови щодо політичної системи та її різних частин і настанови щодо власної ролі в системі”. “Коли ми розглядаємо політичну культуру суспільства, — пояснюють далі науковці, — ми маємо на увазі політичну систему, що інтерналізується в знаннях, почуттях, оцінках його членів”. Як об’єкт політичної орієнтації Г. Алмонда виокремлює

“загальну політичну систему” з такими компонентами: специфічні ролі або структури (скажімо, законодавчі чи виконавчі органи, бюрократія), носії ролей (окремі монархи, законодавці, адміністратори), конкретні публічні політичні заходи, рішення або виконання рішень і власне “я”. Ця концепція має ряд недоліків, серед них можна назвати такі: • вона дає можливість розкрити лише певні фрагменти політичної культури, адже зведення останньої лише до орієнтацій обходить увагою такий момент, як діяльнісний аспект, він визначається тим положенням, яке посідає окрема людина чи соціальна група в системі об’єктивних відносин у суспільстві, а також їх світоглядними та соціально-політичними позиціями; • невизначеним залишається питання про ціннісні характеристики орієнтацій, що входять до складу політичної культури, тобто про те, чи включаються до культури лише “позитивні”, чи ще й “негативні” цінності, орієнтації. Однак, незважаючи на свої недоліки, концепція Г. Алмонда набула поширення у західній політичній науці, зокрема в працях С. Верби, Л. Пая, С. Хантінгтона, Д. Елазара, Д. Дівайна та інших, які досліджували феномен політичної культури переважно з “орієнтаційного” погляду. Наприклад, Л. Пай розглядав політичну культуру як сукупність настанов, переконань і почуттів, що впорядковує і надає значення політичному процесу і являє собою основні припущення і правила, які управляють поведінкою в політичній системі; вона містить у собі як політичні ідеали, так і діючі норми управління. До політичної культури Л. Пай відносить зміст таких категорій, як політична ідеологія, національний характер і дух, національна політична психологія і фундаментальні цінності народу. Американські політологи Дж. Олмонд і Дж. Пауелл визначають політичну культуру як сукупність індивідуальних настанов і орієнтацій учасників певної системи, як суб’єктивну сферу, що є основою політичних дій. На думку Л. Дитмера, у політичній культурі є те, що належить “культурі” і не дозволяє зводити її ні до “політичної структури”, ні до “політичної психології”. Основою аналізу політичної культури є символи, оскільки саме за їх допомогою люди виражають і передають один одному свої почуття і цінності, і тому політична культура — це система політичних символів, певна семіологічна система, що передбачає семантичний аналіз змісту політичних символів та понять і включається до ширшої системи — системи політичної комунікації. Інші дослідники, наприклад, Є. Вятр і Д. Пол, вважають, що поруч зі “зразками” політичної свідомості до політичної культури повинні бути віднесені обов’язково і “зразки” політичної поведінки. Далеко не все в людській діяльності контролюється і фіксується свідомістю, це значить, що не всі моделі поведінки індивідів і груп можна вивести з моделей їх свідомості. Найкраще подібну позицію було викладено

відомим істориком і політологом Р. Такером: “Культура — це звичний спосіб життя суспільства, що включає як прийняті способи мислення, а також переконання, так і прийняті зразки поведінки. Політична культура — це ті елементи культури, які мають відношення до управління і політики”. У працях вітчизняних науковців та авторів близького зарубіжжя помітні розбіжності в трактуванні політичної культури, переважно вони торкаються суті, структурних компонентів та функцій. Одна група вчених визначає політичну культуру як особливий різновид культури, спосіб духовно-практичної діяльності та відносин, що відображають, закріплюють і реалізують головні національні цінності й інтереси, формують політичні погляди та навички участі громадян у суспільно-політичному житті (В. Бебик, М. Головатий, В. Ребкало). Інші фахівці вбачають у політичній культурі систему обумовлених історично, відносно сталих і репрезентованих переконань та настанов свідомості та моделей поведінки індивідів і груп, а також моделей функціонування політичних інститутів та утвореної ними системи (Е. Баталов, Б. Цимбалістий). Певна частина вчених вважає, що політична культура — це сукупність поглядів, переконань, орієнтацій і зразків поведінки, що визначають ставлення людей до політичної сфери життя суспільства, рівень і сформованість їхньої політичної активності (Н. Паніна, Ю. Пахомов, Н. Чурилов).

Підсумовуючи аналіз різних трактувань політичної культури, можна їх звести до трьох основних груп: • політична культура — суб’єктивна сфера, що лежить в основі політичної діяльності, це: орієнтації, система цінностей, символів, вірування і настанови індивідів на політичні дії; • політична культура — це спосіб духовно-практичної діяльності, зокрема реалізація політичних знань, ціннісних орієнтацій і моделі поведінки. Політична культура тлумачиться як політична свідомість і політична поведінка, відповідно в структурі політичної культури виділяються компоненти пізнавального, емоційного, оцінювального і поведінкового характеру. • політична культура — це політична свідомість, політична поведінка та діяльність політичних інститутів. Вважається, якщо на індивідуальному і груповому рівнях політична культура виступає як єдність політичної свідомості і поведінки, то на соціальному рівні вона доповнюється культурою функціонування політичних інститутів, що складають політичну систему суспільства. Отже, політичну культуру можна визначити як систему історично обумовлених, відносно сталих і репрезентованих (“зразкових”) орієнтацій (уявлень, переконань, установок, почуттів, оцінок) і моделей поведінки індивідів і груп, а також стилю діяльності суб’єктів політичного процесу, моделей функціонування політичних інститутів і системи, яку вони

утворюють. Важливо мати на увазі, що політична культура містить у собі не лише “позитивні”, або нормативні, але й “негативні” орієнтації і моделі. Зведення політичної культури лише до “позитивних зразків” спрощує реальну суть політичного суб’єкта. Адже при подібному підході не може існувати політична культура нацизму, фашизму, сталінізму та інших “поганих” систем і режимів, як не може існувати і політична культура соціальних і політичних груп, які їх підтримують. А між тим і німецький нацизм, і італійський фашизм, і сталінізм “будували” певну модель політичної культури, що мала характерні прикмети. Загалом будьяке суспільство, група осіб, окремих індивідів, які діють в тому чи іншому політичному контексті, середовищі, завжди характеризуються наявністю в них певної політичної культури, яку можна змінити, але неможливо “підняти” чи “поліпшити”.

1.2. Ознаки політичної культури

Розглядаючи докладніше феномен політичної культури, можна виділити такі ознаки, що відбивають його глибину і багатоаспектність. 1. Політична культура — це сфера загальнолюдської культури, що пов’язується з політикою. Вона виявляється в досягнутому рівні, якості і спрямованості політичного буття людини, політичного життя суспільства і відповідно в функціонуванні політичних інститутів, характері політичних процесів, політичній діяльності людей, домінуючих цінностей і моделей поведінки, політичній соціалізації громадян і в широкому розумінні — в комунікаційній системі модернізації суспільних відносин. 2. Політична культура — це інтегральна характеристика способу життя країни, нації, соціальної групи, індивідів, яка фіксує і закріплює історичний досвід, історичну пам’ять соціальних спільнот і окремих людей в сфері політики, їх орієнтації і навички, що впливають на політичну поведінку. 3. Політична культура — це не ізольоване явище, а один з елементів загальної культури суспільства, що пов’язується з іншими підсистемами — економічною, правовою, управлінською, організаційною, моральною, релігійною тощо. Вона містить зафіксований у звичаях і законах політичний досвід суспільства, його класів, соціальних груп, індивідів, рівень їх уявлення про владу і політичні відносини, їх здатність оцінювати явища суспільного життя і обирати в ньому політичну позицію, що виявляється в певних діях. Саме тому політична культура впливає на політичне життя в цілому, на все, що стосується проблем влади і управління, участі людей у політиці, а також суміжних зон взаємодії політики і права, політики і економіки, політики і

моральної сфери. Це дає підстави розглядати політичну культуру не лише як один з елементів духовного життя, а й як найважливіший компонент політичної системи суспільства. 4. Політична культура обумовлюється не лише історичними умовами, а й психосоціальними чинниками. Поруч з раціональними позиціями, цільовими діями в її межах існують феномени, які не можна пояснити об'єктивними чинниками. Розглядаючи політичну культуру, варто використати поняття національного характеру як найрозповсюдженішого серед певного народу типу особистості або, в динамічнішому розумінні, найрозповсюдженішому типі поведінки. Через аналогію з характером індивіда, національний характер можна розглядати як комплекс типових зразків поведінки, що складається на основі імпульсів і традицій, які регулюють поведінку нації протягом тривалого часу. За визначенням М. Бердяєва, в кожній народній душі є сильні і слабкі сторони, свої переваги і недоліки. Тому вивчення національного характеру і традицій є суттєвою передумовою для розуміння політичної культури будь-якого народу. 5. Політична культура не обмежується лише сукупністю певних знань і цінностей, досвіду, традицій, це — процес, спосіб реалізації політичних інтересів людей, що визначає мету, засоби і має результати. Політична культура — це характеристика і віддзеркалення творчої діяльності людини в сфері політичних відносин, як минулої, що зафіксована в політичних цінностях та інститутах, так і теперішньої, що засновується на реалізації цих цінностей та створенні нових. Тобто політична культура є динамічним процесом опанування і створення відповідних певному суспільству політичних цінностей і орієнтацій. 6. Результатом політичної культури виступає відповідна їй політична людина, людська субстанція політики, якість політичного життя суспільства загалом. Політична культура виступає як сукупний показник політичного досвіду, рівня політичних знань і почуттів, моделей поведінки і функціонування політичних суб'єктів. Цей досвід містить в узагальненому, “опрацьованому” вигляді враження і вподобання у сфері як внутрішніх, так і міжнародних відносин. 7. Втілюючи ціннісно-змістовну детермінацію активності людини в сфері влади, політична культура характеризує її здатність усвідомлювати специфіку своїх владно значущих інтересів, діяти при досягненні мети відповідно з правилами політичної гри (за шаблонами), творчо перебудовувати прийоми і засоби діяльності відповідно до змін потреб і зовнішніх обставин. Іншими словами, політична культура пов'язана з політичною діяльністю і обумовлює її характер і “технологію” здійснення. Це дозволяє ввести до сфери предметного функціонування політичної культури засоби, методи, механізми і результати політичної діяльності, характер політичних відносин, які

складаються в суспільстві. 8. Поєднуючи ціннісну мотивацію з чуттєвим і раціональним чинниками людських дій, політична культура не просто є набором елементів, що дозволяють людині виглядати “логічною”, “нелогічною” і “позалогічною” (В. Парето), але й може виявлятися в різноманітних формах. Зокрема, політична культура має три основні діяльнісні форми: духовну, яка включає політичний досвід, традиції, ролі, цінності, орієнтації і установки, політичні почуття та емоції, тип політичного мислення; предметну, яка охоплює певні способи і зразки організації політичних інститутів, засобів політичної діяльності, за допомогою яких матеріалізуються досягнення наукової думки; функціональну, яка визначає стиль, безпосередні дії, механізми політичної діяльності, характер політичного процесу.

Зазначені форми тісно пов’язуються між собою і розкривають рівень політичної свободи людей, є також своєрідним індикатором шкали “ступінь відчуження влади”. Чим демократичніші принципи володарювання, чим різноманітніші способи контролю за політичною владою з боку громадськості, тим вищий рівень політичної свободи. Політична культура є способом вираження і реалізації політичної свободи соціальної групи чи окремого індивіда, яка виявляється в формах, цінностях політичної свідомості, що виникають в процесі політичної діяльності, опосередковують процес політичного володарювання і політичної участі і є типовими для політичної системи. 9. Політична культура — явище динамічне, вона змінюється разом з розвитком суспільства, це зумовлено поєднанням в культурі консервативних та динамічних компонентів, старого і нового. Динаміка політичної культури може бути розглянутою через призму цілей, засобів і умов культури. Менш за інші компоненти піддаються зміні цілі. У загальноісторичному плані зміна цілей можлива під тиском інших елементів політичної культури. Рухливішими є засоби політичної культури. Найвідкритішими до змін є умови політичної культури. Рушійною силою змін політичної культури може бути ряд суперечностей між змістом політичної культури і суспільними відносинами, між типом політичної культури і особистістю, суперечності власне політичної діяльності. 10. Політична культура може характеризуватися відкритістю і закритістю. Цей аспект пов’язується з попередньою її ознакою — динамічністю. Відкриті політичні культури орієнтовані на взаємодію з іншими типами культури, на сприйняття, перероблення і закріплення досягнень, доробків інших культур. Закриті політичні культури важко залучаються до діалогу з іншими культурами, обмежують їх вплив, підтримують власний політичний розвиток як єдино вірний. 11. Розвинуті національні політичні культури — складні,

неоднорідні утворення. Вони можуть містити в собі паралельно з домінуючою системою орієнтацій свідомості і моделей поведінки більш або менш автономні, специфічні утворення — “субкультури”. Політичні субкультури характерні як для соціальних груп (етнічних, релігійних, вікових тощо), так і для певних регіонів.

Питання для самоконтролю 1. Схарактеризуйте основні дослідницькі підходи, в яких предметом вивчення є політична культура. 2. Розкрийте сутність і значення політико-культурного підходу в політичній науці. 3. Використовуючи довідкову і навчальну літературу, проаналізуйте зміст кількох можливих визначень політичної культури і визначіть критерії, які покладено в основу інтерпретації такого феномену. 4. Коли почалися дослідження феномену політичної культури у вітчизняній політичній науці і як він розглядається в працях вітчизняних науковців? 5. Розкрийте основні прикмети політичної культури.